

Az 1919-es „zsidódiktatúra” érve a numerus clausus nemzetgyűlési vitájában*

32

A Horthy-rendszer magát az 1918–1919-es forradalmakkal szemben határozta meg, mert miképp minden népnek kell egy „ellenség”, ahogy azt Umberto Eco kifejtette az Ellenséget alkotni című esszéjében,¹ úgy a politikai rendszereknek is szükségük van egy ellenpontra. A Horthy-rendszer megalapozó mítosza szerint a magyar történelem az első világháborút követően Károlyi Mihály és – az 1919. március 21-i „hatalomátadás” legendájával vele szorosan összekötött² – Kun Béla uralma alatt jutott mélypontjára. Az ellenforradalmi rezsim hivatalos értelmezése szerint a baloldali politikai erők 1918–1919-es hatalomra kerülése lényegében csak anarchiát, káoszt és vörösterroret eredményezett, és a felemelkedés csak Horthy Miklós vezetésével kezdődött el, aki kora

Hunyadijaként védte meg nemcsak a magyarokat, de az egész „keresztény Európát” az arra rátörő „keleti veszedelemtől” és szabadított meg a családok eltörlésével fenyegető, istentelen kommunistáktól.³

Ez az ellenforradalmi „megalapozó mítosz”⁴ – amellyel nem tudott szembeszállni a magyarországi nyilvánosságból kiszorított, megosztott baloldal – hazug volt: azokat a „baloldali erőket” tette felelőssé Trianonért, amelyek még hatalom nélküli csoportok voltak, amikor hazánk feldarabolását már eldöntötték az antanthatalmak, hiszen ahogy azt a legkiválóbb magyar diplomácia-történészek, L. Nagy Zsuzsa, Ormos Mária és Peter Pastor bemutatták, az 1918–1919-es magyarországi forradalmak a Burgenland-kérdést kivéve nem befolyásolták a trianoni határok meghúzását.⁵ Továbbá nem is létezett „egységes baloldal”, ám a

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Umberto Eco: Ellenséget alkotni. In: Uő: *Ellenséget alkotni és más alkalmi írások*. Budapest, Európa, 2011, 7–35.

² A források döntő többsége szerint Károlyi Mihály nem írta alá a „lemondását” bejelentő proklamációt, hanem arra ráhamisították az aláírását, így nem is adta át a hatalmat Kun Bélának és a kommunistáknak. Lásd: Hajdu Tibor: *Ki volt Károlyi Mihály?* Budapest, Napvilág, 2012, 120–121. – Károlyi Mihály Horthy-kori ellenkultuszáról: A „vörös gróf” mint bűnbak – Károlyi Mihály képe a Horthy-kori pamflet- és memoáriródalomban. In: *„Fejtágító”. Ünnepi tanulmányok Pásztor Péter 80. születésnapjára*. Szerk.: Seres Attila. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézet, 2022, 77–94.

³ A Horthy-kultuszról lásd: Turbucz Dávid: *A Horthy-kultusz, 1919–1944*. Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2016.

⁴ A „megalapozó mítoszokról”: Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, Atlantisz, 1999, 78–79.

⁵ A trianoni békeszerződés historiográfiai recepcióját bemutatja: Peter Pastor: A trianoni békekötés történetírásának színéváltozásai. *Debreceni Szemle*, 1997/2., 246–254. – A Trianonnal kapcsolatos maig élő tévhiteket és összeesküvés-elméleteket kritikusan áttekinti: Ablonczy Balázs: *Trianon-legendák*. Budapest, Jaffa, 2015.

Horthy-rendszerben megteremtették ezt az ellenségképet oly módon, hogy a liberálisok, a mérsékelt szociáldemokraták és a kommunisták között azonosságot tételeztek. Ezt a munkát a legmagasabb színvonalon Szekfű Gyula végezte el az 1920-ban (majd 1943-ig összesen hétszer) megjelentetett, a külpolitikai horizontot teljesen lezáró *Három nemzedék* című ismert művében, amely szerint az 1918–1919-es forradalmakhoz és a széteséshez nem az első világháború elvesztése, hanem a dualizmus kori elit liberális politikája vezetett,⁶ mert úgymond – a betegség metaforájával⁷ – legyengítette a „magyar faj” immunrendszerét, hogy aztán könnyedén megtámadhatták a „bolsevizmus bacilusai”.⁸

Szekfű Gyula értelmezése azonban nem volt egyedülálló a korban, a Tanácsköztársasággal foglalkozó 1919 utáni irodalom szerzőinek egy jelentékeny része ezt a választ adta, amikor az összeomlás okait kutatta, számos esetben még Szekfűt is megelőzve. A liberális politika bírálatának – amely összefüggött a szekularizáció és a modernitás kritikájával – természetesen léteztek Szekfűéhez hasonló mives és mérsékelt, illetve nyíltan antiszemita,

radikális változatai.⁹ Mindkettőre – valamint ezek keverékeire – bőven szolgáltatt példát a numerus clausus néven elhíresült 1920. évi XXV. törvénycikk nemzetgyűlési vitája, amelynek egyik „tanulságát” maga Haller István vallás- és közoktatásügyi miniszter fogalmazta meg: „a liberalizmus a főbűnös abban, hogy a proletárdiktatura nálunk bekövetkezett”.¹⁰ Az a demonizált Tanácsköztársaság, amelyet a törvényhozók „zsidódiktatúráként” azonosítottak, hogy ezzel indokolják a papíron „a tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról” rendelkező, de valójában a zsidónak tekintett hallgatók felsőoktatási kizorítását célzó törvényt. Ennek végrehajtási utasítása az izraelita felekezetűeket már külön „népfajként” értelmezte, származássá átminősítve, amit – egy vallással ellentétben – nem lehet csak úgy elhagyni, így a numerus clausust okkal tekinthetjük a nulladik zsidótörvénynek.¹¹

⁹ Csunderlik Péter: A liberalizmus mint bűnbak. A Tanácsköztársaság létrejöttének antiliberális magyarázatai a Horthy-korszakban. *Múlt és Jövő*, 2020/2–3., 82–88.

¹⁰ Haller István 1920. szeptember 21-i felszólalása. *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. V. kötet. 1920. augusztus 25–szeptember 24. (a továbbiakban: NN), 466.

¹¹ Kelemen Agnessel egyetértve: „Jobb híján nevezem a numerus clausust nulladik zsidótörvénynek, hiszen az »első zsidótörvény« kifejezés már menthetetlenül le lett foglalva az 1938. évi XV. törvény számára mind a történetírásban, mind az általános történeti emlékezetben. Az alatt az emberöltő alatt azonban, amíg az antiszemita numerus clausus érvényben volt, és még nem egy holokauszt utáni nézőpontból tekintettek rá, a kvóta által kiprovokált zsidó diákkivándorlás volt a törvény egyik legfeltűnőbb következménye.” Lásd: Kelemen Agnes Katalin: Peregrináció,

⁶ Pach Zsigmond Pál: Az ellenforradalmi történetnszemlélet kialakulása Szekfű Gyula „Három nemzedék”-ében. In: Uő: *Történet-szemlélet és történettudomány. (Cikkek, tanulmányok.)* Budapest, Kossuth, 1977, 463–519. Ill. Lackó Miklós: Szekfű-problémák. In: Uő: *Korszellem és tudomány.* Budapest, Gondolat, 1988, 53–65.

⁷ Lásd Susan Sontag: *A betegség mint metafora.* Budapest, Európa, 1983.

⁸ A bolsevizmust betegséggént, illetve Ázsiából érkező járványként azonosító diskurzusról: Csunderlik Péter: „A bolsevizmus bacilusai”. In: *Vírusnapló.* Szerk.: Sükösd Miklós. Válogatás 2020–2021. Budapest–Melbourne, Magyar Tükör Könyvek, 2022, 269–273.

Ahogy Kovács M. Mária megállapította *Törvénytől sújtva – A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945* című 2012-es, már az Orbán-rendszer első emlékeztetpolitikai viharai – Nyíró József tervezett újratemetése és a Tormay Cécile-szobor felavatása után, de még a német megszállási emlékműve felavatása és a Washingtonig érő Hóman-botrány előtt¹² – idején megjelent munkájában: „A numerus clausus törvény Magyarországon 1920-ban intézményes rangra emelte az antiszemitizmust. Hatása nem mérhető egyedül az egyetemi tanulmányokból kiszorított fiatalok számával. A numerus claususszal egy új politikai eszme jutott diadalra Magyarországon, amely szerint az úgynevezett »zsidókérdést« rendkívüli, csak a zsidókra vonatkozó, a zsidók állampolgári egyenlőségét megtagadó és jogállásukat megváltoztató törvényekkel lehet és kell megoldani. Ebben az értelemben a numerus clausus zsidótörvény volt, mint a harmincas évek zsidótörvényei.”¹³ A magyarországi

emigráció, száműzetés. A két világháború közötti magyar diákvándorlás és a numerus clausus összefüggései. *Múltunk*, 2018/4., 5.

¹² Vö. „Kovács M. Mária numerus-clausus-könyve, ha nem is a legjobb, de bizonyosan a kellő pillanatban jelent meg. Jó pillanatnak ugyanis nemigen nevezhetők olyan idők, amikor köztereken bukkannak fel a könyv tárgyául szolgáló törvény megalkotóinak szobrai, és amikor a magyar parlament egyik tagja a »zsidó« parlamenti képviselők és kormánytagok listázását követeli – felidézve majd száz évvel ezelőtti elváratainak ténykedését.” (Kovács András: Antiszemitáktól sújtva. *BUKSZ*, 2013/1., 27.)

¹³ Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945*. Budapest, Napvilág, 2012, 11. – A numerus clausus és a későbbi zsidótörvények kapcsolatáról lásd még: Kovács M. Mária: A numerus clausus és a zsidótörvények. *Mozgó Világ*, 2014/5., 22–28. Ill. Romsics Ignác: A numerus clausustól a holokausztig. *Századok*, 2014/6., 1343–1354.

holokauszt kutatásának doyenje, az éppen száz éve született Randolph L. Braham is azt hangsúlyozta, hogy a numerus clausus „szentesítette azt az alapelvet, amely később, a harmincas években számos civilizált antiszemitát vezérelt a zsidókérdés akkurátus, törvényes megoldásának igyekezetében”.¹⁴

A numerus claususszal szemben elnézőbb, azt nem jogfosztónak, hanem „csak” jogkorlátozónak és semmiképpen se zsidótörvénynek tartó – mivel a ravaszul és cinikusan megfogalmazott törvénytövegeben nem szerepel a „zsidó” szó – jobboldali történészek azt szokták felhozni a hírhedt törvény mentségéül, hogy a trianoni döntés után az egyetemi hallgatók létszámának korlátozása szükségszerű volt az egyharmadára zsugorodott Magyarországon, így elkerülve a „diplomás túlképzést”. Másfelől a nemzetiségi kvóta pedig a magyarok – köztük az elcsatolt területekről érkező középosztálybeli menekültek – pozitív diszkriminációját szolgálta az értelmezésükben, és a törvénynek szerintük nem volt speciálisan zsidóellenes éle.¹⁵

¹⁴ Randolph L. Braham: A holokauszt Magyarországon. Oknyomozó elemzés. In: *A holokauszt Tinódiája*. Randolph L. Braham az új Múlt és Jövő folyóirat negyedszázadában. *Tisztelgés a tudós 90. születésnapjára*. Összeállította: Kőbányai János. Budapest, Múlt és Jövő Könyvek, 2018, 26.

¹⁵ Lásd például Szakály Sándor nagy visszhangot kiváltó 2016-os kijelentéseit: „Az elcsatolt területekről rengeteg középosztálybeli magyar menekült Magyarországra. A numerus clausus az ő helyzetükön kívánt segíteni. Nem osztom azt az álláspontot, miszerint a numerus clausustól egyenes út vezetett Auschwitzig, és nem tekintem a nulladik zsidótörvénynek. [...] Utólag lehet mondani, hogy nem volt szerencsés, mert a polgári jog-egyenlőség elvét csorbította, más megmondhatja erre, hogy pozitív megkülönböztetést alkalmazott olyan fiatalok javára, akik a

A numerus clausus nemzetgyűlési vitájában felhozott érveket ismerve azonban ez az álláspont tarthatatlan, hiszen a törvény „népfajok és nemzetiségek” arányszámaival kapcsolatos kiegészítését – a harmadik paragrafust – is eleve antiszemita éllel indokolta az azt betérjesztő Bernolák Nándor, a „zsidókérdés” térfoglalási diskurzusához kapcsolódva: „mihelyt egy politikai nemzet, mint a magyar is, azt veszi észre, hogy egy faj [...] vezetőszerepet biztosít magának az ország határain belül élő minden más népfaj és így a magyar felett is: akkor elérkezett az önvédelemnek az a joga, amely arra teszi jogosulttá a nemzetet, hogy az őt kitevő népfajok érvényesülése terén bizonyos arányos megosztást követeljen.”¹⁶ Elenyésző volt azon képviselői felszólalások száma, amelyek fókusza nem a zsidók diszkriminálására esett, és nem az addigi korlátozásoktól mentes – leszámítva az érettségi szükségességét – egyetemi beiratkozás szigorítását követelte. Csak a kivételek közé tartozott a keresztényszocialista, de az ateista Galilei Kör tagjaival is kapcsolatban álló Giesswein Sándor, aki azt javasolta, hogy a magyar elit a felsőoktatási zsidó felülreprezentáció ellen ne kirekesztéssel, hanem a keresztény falusi gyermekek iskoláztatásának segítségével, felemelésével tegyen.¹⁷ De az ő pozitív diszkriminációjuk mellett is az 1918–1919-es forra-

dalom negatív emlékezetével – és a „békés, nyugodt, dolgozó falusiak” tényszerűen hazug konzervatív toposzával¹⁸ – érveltek: „A falu népe, ugyebár, a forradalmak alatt nem forradalmárossá vált, nem hencegett Károlyiékkel [...] nem üvöltözött Kun Béláékkel, hanem dolgozott és termelt”.¹⁹

Tanulmányomban²⁰ előbb egy áttekintést adok a numerus clausus előtörténetéről – a társadalom-, a gazdaság- és a politikatörténet hármas időtartamában –, rámutatva arra, hogy mennyire leegyszerűsítő az a mai jobboldali nyilvánosságban szintén újra felbukkanó egykori ellenforradalmi érv, miszerint „az 1919-es kommun volt a zsidósággal kapcsolatos korlátozás oka”, noha valójában csak ürügy volt.²¹ Hogy aztán az ekképp kontextualizált 1920-as nemzetgyűlési hozzászólásokat elemezve rámutassak arra, miképp használták a liberalizmus

felsőoktatásba való bejutáskor korábban lépéshátrányban voltak.” (A numerus clausus nem tartom jogfosztó törvénynek. In: Szakály Sándor: *Múltunkról és jelenünkéről. Válogatott interjúk és beszélgetések, 2002–2017.* 134.)

¹⁶ Bernolák Nándor 1920. szeptember 3-i hozzászólása. *NN*, i. m., 185.

¹⁷ Giesswein Sándor 1920. szeptember 18-i hozzászólása. *NN*, i. m., 387–394.

¹⁸ Lásd Hatos Pál összegzését a „magyar vidék elfeledett parasztforradalmáról”: Hatos Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és az őszirózsás forradalom története.* Budapest, Jaffa, 2018, 172–186.

¹⁹ Szabó Balázs 1920. szeptember 17-i felszólalása. *NN*, i. m., 360.

²⁰ A Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült tanulmányom egy alakuló fejezete annak a készülő munkának, amely a Horthy-korszak Tanácsköztársaság-diskurzusát, vagyis leegyszerűbben fogalmazva az 1919–1944 közötti időszak Tanácsköztársaságról szóló „beszédét”, a proletárdiktatúra megítélésének témája köré rendezett nyelviségét kívánja átfogóan bemutatni, folytatva és kiegészítve a 2019-es monográfiám: Csunderlik Péter: *A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig”. A Tanácsköztársaság ábrázolása a korai Horthy-korszak pamflet- és visszaemlékezés-irodalmában.* Budapest, Napvilág, 2019.

²¹ Trianon csapása a magyar felsőoktatásra – Háborútól háborúig. Sinkovics Ferenc interjúja Ujváry Gáborral. *Magyar Demokrata*, 2017/48. (2017. november 29.), 30.

következményeként felfogott és „zsidódiktatúraként” beállított Tanácsköztársaság torz emlékezetét a zsidó hallgatók kizsorításának legitimálására. Mert ahogy majd látjuk: a múltból, például a szélsőjobboldalon demonizált diákegyesület, a Galilei Kör tagjainak tevékenységéről több szó esett a numerus clausus vitájában, mint azoknak a magyar menekülteknek a „jelenbeli” problémáiról, akiknek állítólagos megsegítését szolgálta volna a törvény mentegetői szerint.

A numerus clausus vitája ugyanis diszkurzív lenyomata a „keresztény-zsidó” ellentéttel kapcsolatos percepciónak²² és a végül az „örsegváltás” gondolatában alakot öltő indulatoknak és törekvéseknek, amelyek ahhoz vezettek, hogy „Magyarországon a szociálpolitika 1919-től etnicista-rasszista szempontokkal fonódott össze”.²³ Az 1919-es Tanácsköztár-

saság és a „zsidódiktatúra” toposza bár löketet adott az úri középosztályi antiszemitizmusnak, de sem indoka, sem magyarázata nem volt a numerus claususnak, hanem csak a legitimációs diskurzusa egy olyan súlyosan diszkriminatív törvénynek, amelynek „okai” 1919 előtt találhatók: az első világháború alatt élelődő középosztály-problémában és a „zsidókérdés” ekkor kiterelbényesedő diskurzusában.

A „kettős társadalom” és a „zsidókérdés” diskurzusa 1919 előtt

„Van-e magyar társadalom? Nincs” – írta élete végén, 1927-ben a konzervatív jogtudós, Concha Győző.²⁴ Akik magukévá teszik Concha és követőinek pesszimiztikus diagnózisát a magyar társadalmi kohézió hiányáról, ritkán felejtik el hangsúlyozni, hogy a magyar társadalom polarizálódásában milyen nagy szerepet játszott az első világháború. Míg a hadigazdálkodásnak köszönhetően a „gazdagok” még gazdagabbak lettek, a társadalom más rétegeit tömeges elnyomorodás sújtotta: relatíve legjobban az állami tisztviselők életszínvonala zuhant, pedig stabil középosztály hiányában semmire nem épülhet demokratikus politika. A „gazdagok” és a „szegények” közt szélesedő szakadék mellett pedig kiéleződött a keresztény „úri középosztály” és a „zsidó polgárság” szembenállása: „Békében elsimul-

²² Miképp Gyurgyák János kijelenti: „A törvényjavaslat vitájának tüzetes tanulmányozása után nem lehet senki számára kétséges, hogy a képviselők döntő többsége [...] már felállította magában a *mi-ők ellentétét* a magyarság-zsidóság vonatkozásában. Ez a többség már nem *asszimilációban*, beolvadásban, hanem *disszimilációban* gondolkodott.” (Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, Osiris, 2001, 121. – Kiemelések az eredetiben – Cs. P.) – A magyar-zsidó együttélés problematizálásáról a magyar nacionalizmus korában, az asszimilációs és disszimilációs diskurzusról (amelyek mellett nem jutott tér az integrációs ajánlatnak): Gerő András: *Zsidó utak – magyar keretek a XIX. században*. In: *Uő: A zsidó szempont*. Budapest, PolgART, 2005, 13–40.

²³ Ungváry Krisztián: *Örsegváltás*. 2000, XVIII/1. (2006), 12. – Ungváry a tézise bizonyításának utóbb egy külön monográfiát szentelt, bár a benne közölt statisztikai adatok megbízhatóságával kapcsolatban Bolgár Dániel aggályokat fogalmazott meg: Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon, 191–1944*. Pécs, Jelenkor, 2012. III. Bolgár Dániel: *Mítoszok a zsidó jó-*

létről – a Horthy-kori statisztikáktól a mai magyar történetírásig. *Múltunk*, 2015/4., 112–163.

²⁴ Concha Győző: *Van-e magyar társadalom? Nincs*. Különnyomat a Társadalomtudományi Közöny 1927. évi 3–4. számából. Budapest, 1927.

nak, háborúban kiéleződnek a nemzetek, felekezetek, osztályok közötti ellentétek. Ezért többszörösen égetőbb ma a zsidókérdés, mint volt a világháború előtt” – írta Ágoston Péter *A zsidók útja* című nagy visszhangot kiváltó művében.²⁵ Emiatt is tette közzé 1917-ben Jászi Oszkár folyóirata, a *Huszedik Század* „A zsidókérdés Magyarországon” című nevezetes körkérdését.²⁶ Az első világháború tehát nemhogy nem tette teljessé az asszimiláció folyamatát a háború tüzeiben bekövetkező „nemzeti összeolvadás” jegyében – ahogy azt például az önkéntesként a frontra jelentkező Balázs Béla is remélte²⁷ –, hanem éppen hogy megakasztotta.

Ám mielőtt rátérnék a numerus clausushoz vezető első világháború alatti folyamatokra, szükséges áttekinteni a magyar társadalom és azon belül is a magyarországi „polgárság” és a „zsidóság” helyzetét a 20. század elején, amelyekhez rengeteg – elsősorban nosztalgikus – képzet kapcsolódik. Az Osztrák–Magyar Monarchia Magyarországnak világát ugyanis a magyar történelem egyik aranykoraként tartja számon a kulturális emlékezet: a népszerű elbeszélés szerint a kiegyezés utáni

közel fél évszázad a „polgárosodás kora” volt, amikor is a toposz szerint a modernizálódó Magyarország belátható távolságra közelítette meg a nyugati országokat. Ebben a modernizációs folyamatban pedig nagyon nagy szerepet vállaltak a városi zsidó származású polgárság reprezentánsai, és az ehhez a vélekedéshez kapcsolódó „asszimilációs szerződés” elképzelése szerint a zsidó elitet cserébe befogadta a magyar elit. A toposz szerint a dualizmus kora tehát nemcsak a „polgárosodás kora” volt, de az „asszimiláció kora” is, és ezeket a sikeresen előrehaladó, pozitív folyamatokat akasztotta meg az első világháború, a forradalmak és a Trianont követő – elsősorban a „zsidókat” sújtó – bűnbakkeresés. De a történelmi kutatások fényében kevésbé tartható a dualizmus korának ez az idealizáló elképzelése, és inkább minősíthető ez egy „aranykor-mítosznak”, amit hazánk zaklatott 20. századi történelme magyaráz.

Bár Budapest valóban elképesztően gyorsan fejlődött,²⁸ az elképzelt „romlatlan” vidéket esztétizáló jobboldal támadásait kiváltó kozmopolita kultúrát eredményezve,²⁹ a dualizmus kori magyar gazdasági növekedés valójában kisebb volt annál, amennyit a „növekedési paradigma” Kádár-kori gazdaságtörténész hívei korábban tételeztek.³⁰ A még így is gyors ütemű,

²⁵ Ágoston Péter: *A zsidók útja*. [Nagyvárad], a Nagyvárad Társadalomtudományi Társaság kiadása, 1917, 3.

²⁶ A körkérdésre adott válaszok olvashatóak: *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszedik századi Magyarországon*. Szerk.: Hanák Péter. Budapest, Gondolat, 1984.

²⁷ Balázs Béla is – többek között – a „számkivetettség” érzetét ellensúlyozandó kereste a „kilincset”, „mellyel a »néphez« lehet be nyitni”, és ezt a kilincset a hadiuroda ajtaján találta meg: Balázs Béla: *Lélek a háborúban*. Balázs Béla honvédtizedes naplója. Gyoma, Kner Izidor kiadása, 1916, 25.

²⁸ A magyar főváros a világ második legnagyobb fiatal metropolisza lett, Budapest növekedését csak Berliné múlta felül a korabeli Európában. Lásd: John Lukacs: *Budapest, 1900. A város és kultúrája*. Budapest, Európa, 2014.

²⁹ Az „idegen”, „bűnös” fővárost kárhoztató diskurzusról lásd: Gyáni Gábor: *Budapest – túl jón és rosszon. A nagyvárosi múlt mint tapasztalat*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2008, 65–73.

³⁰ Romsics Ignác: Félperifériától a félperifé-

szervetlen kapitalizálódás azonban maradandó hatást gyakorolt a magyar társadalom szerkezetére, „torzítva”, aszimmetrikussá téve azt. Míg nagyon gyorsan, szinte rakétaszerűen emelkedett föl egy „idegen” – jelentős részben zsidó – eredetű vállalkozó polgárság, addig a történelmi-nemesi társadalom képviselői, kiváltságaiktól megfosztván, süllyedni kezdtek. Az 1880-as évektől jelent meg a vagyonát elvesztő, de öntudatától fűtött, a „vármegyei élet bástyái” mögé bújó és onnan csak a kaszinóba kártyázni járó „gentry” karaktere. A folyamattal már a kortársak is tisztában voltak, például ennek lenyomata Mikszáth Kálmán *A Noszty fiú esete Tóth Marival* című 1907-es regénye, amely azért – miképp Gyáni Gábor hangsúlyozza – sötétebb színben állítja be a dzsentriket, mint amelyek azok valójában voltak.³¹ De összességében a zsidó családok több tőkét fektettek az utódok oktatásába, ahogy azt a „zsidó túliskolázásról” értekező Karády Viktor kutatásai megmutatják.³²

A magyar társadalmat két élesen

elkülönülő, egy „zsidó-polgári” és egy „keresztény-történelmi” tömbre osztó Erdei Ferenc oly sokszor hivatkozott „kettős társadalom”-elmélete és Hanák Péter e tárgyban írt tanulmányai – elsősorban a „Vázlatok a századelő magyar társadalmáról” című 1962-es úttörő írása –, bár rávilágítanak a magyar társadalom deformált szerkezetére a századelőn és (ennek következményeként) a Horthy-korszakban, de túlságosan ideologikus voltuk miatt leegyszerűsítve, feketén-fehéren ábrázolják a magyar társadalmat.³³ Ám a diskurzus nemcsak leírja, hanem teremti is a valóságot: márpedig a Tisza-rendszer véleményformálói éles szembenállást láttak (hadd utaljak csak Herczeg Ferenc már címében is szájbarágós *Andor és András* című színművére), a nyilvánosságot pedig áthatották a zsidók keresztényekétől eltérő testi és szellemi tulajdonságairól szóló sztereotípiák.³⁴

Az első világháború e tendenciák-

riái. A magyar gazdaság 20. századi teljesítménye. In: Uő: *Történelem, történetírás, hagyomány. Tanulmányok és cikkek, 2002–2008*. Budapest, Osiris, 2008, 152–154.

³¹ Például csak fikció az, hogy míg a „zsidó polgárság” képviselői igyekeztek és felhalmoztak, addig a lesüllyedt dzsentrik őriai tömegei tanulatlanul és képzetlenül, mintegy parazitaként élőködtek a magyar államigazgatáson. A birtokaikat vesztő nemések és gyermekeik jelentős része vált ugyanis szakértelmiségévé a 19. század második felében, akiknek könyvtárai semmivel sem árulkodtak korszerűtlenebb műveltségről, mint a „zsidó” polgárságé. Lásd: Gyáni Gábor: Az olvasó táblabíró: középosztályi műveltség a 19. század végén. In: Uő: *Az urbanizáció társadalomtörténete*. Budapest, Korunk–Komp–Press, 2012, 231–258.

³² Karády Viktor: Magyar kultúrfölény vagy iskolázási deficit? *Korall* 3–4. (2001. tavasz–nyár), 129–144.

³³ Lásd: Gyáni Gábor: Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében. In: Uő: *Történelemszinkurzusok*. Budapest, L’Harmattan, 2002, 78–97. – Gyáni Gábor – a Kövér Györggyel közösen írt – dualizmus- és Horthy-kori társadalomtörténeti összefoglalásban épp a „kettős társadalom” alapnarratívájának felváltására tesz kísérletet. Vö. Romsics Gergely: A kettős társadalom és ami utána következik. Gyáni Gábor „Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban” c. művéről. *Korall* 1. (2000. ősz), 180–184.

³⁴ A zsidók testi és szellemi tulajdonságaival kapcsolatos sztereotípiákról és azok kritikájáról lásd: Bolgár Dániel: Pengébb zsidók, deltásabb keresztények: Diskurzus a zsidó testről és észről a 19. századtól a holokausztig. In: Bolgár Dániel–Fenyves Katalin–Vér Eszter Virág: *Egy polgár emlékkönyvébe. Tanulmányok a 66 éves Gerő András tiszteletére*. KIR Bt., Budapest, 2018, 13–79.; Bolgár Dániel: Jobban tanuló zsidók vagy részrehajló tanárok? A zsidó siker termelődése Magyarországon a századfordulótól a zsidótörvények koráig. *Sic Itur ad Astra* 66. (2017), 411–466.

ban újat nem hozott, hanem csak felerősítette és felgyorsította a magyar társadalom addigi ellentéteit és a meglévő folyamatokat. Bihari Péter a *Lövészárkok a hátországbán* című munkájában 1916-ra teszi a „társadalmi indulatok” eszkalálódását.³⁵ Ekkorra végképp nyilvánvalóvá vált, hogy a világháború nem fog egyhamar véget érni, és egyre távolabb került a győzelem reménye, mi több, Románia 1916. augusztusi hadba lépése, Erdély megtámadása idegen csapatok beözönlését jelentette Szent István Nagy-Magyarországra, amely pánik szükségszerűen vezetett bűnbakkereséshez.

Míg az infláció miatt a „keresztény”, magyar állami tisztviselők elszegényednek (és valóban az állami tisztviselők csúsztak lefelé legnagyobbat a világháború éveit alatt), a „zsidók” a magyar nemzet kárára gazdagodnak – fogalmazódott meg a vád.³⁶ 1916-tól vált a „nemzetvesztő zsidó kapzsiság” toposzává a numerus clausus vitájában is „bizonyítékként” előkerülő „papírtalpú bakancs, amelynek értékesítésével a bűnbakká tett zsidó kereskedőket vádolták.”³⁷ (Annak ellenére, hogy a háború alatti nyereszkesedésből a törzsökös „magyarok” ugyanúgy

kivették a részüket: a világháború alatti egyik leghíresebb hadiszállítási botrány az adósságokban úszó Ivánka Imre parlamenti képviselő nevéhez fűződött, aki sóval etetett és vízzel teleitatott marhákat adott el a hadseregnek, mert azok így többet nyomtak.³⁸)

A felerősödő antiszemitizmusra rátelepedett Tisza István ellenzéke, amely a botrányokat kihasználva támadta a „zsidóbarátnak” tartott miniszterelnököt, és a parlamenti beszédekben valóságos „főszörnyként” jelenítették meg az egyébként igen jótékony, ingyenkonyhát is üzemeltető gyárost, Weiss Manfrédot, akinek besorozását követelték – hatvankilenc éves letére. Az antiszemita vádak megfogalmazásában azok az egyre nagyobb számban jelentkező és egyre virulensebb „újkonzervatív” csoportosulások és fórumok – *A Cél* folyóirat és köre, Milotay István radikalizálódó *Új Nemzedék* című hetilapja – jártak az élen, melyek történetét és ideológiáját Szabó Miklós tárta föl *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története* című, posztumusz megjelent alapművében.³⁹ Ahogy Szabó Miklós írja: „A középosztályi szélsőjobb publicisztikájában megszólalnak az uralkodó osztály két fő »osztaga«, a nagybirtok és a nagytőke mellett »harmadik erővé« szerveződő réteg legradikálisabb követelése. A háborús vagyonok kisajátításának követelése, a numerus clausus már ko-

³⁵ Bihari Péter: *Lövészárkok a hátországbán. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború alatti Magyarországon*. Budapest, Napvilág, 2008.

³⁶ Lásd: Egry Gábor: Kukoricakenyér, pacal és vizezett tej. Ellátás és fogyasztás az első világháború idején. In: *Háborús mindennapok – mindennapok háborúja. Magyarország és a Nagy Háború – ahogy a sajtó látta (1914–1918)*. Szerk.: Kaba Eszter. Budapest, Napvilág, 2017, 310.

³⁷ Lásd a később az első magyar nyilaskeresztes pártot megalapító Meskó Zoltán „rongyos bakancsokkal” kapcsolatos 1920. szeptember 20-i hozzászólását: NN, i. m., 441.

³⁸ Tarján Vilmos: Ivánka Imre képviselő a Schwartzer-szanatóriumban. *Az Est*, 1916. április 22., 3. – A botrányról cikkek sorozatában tudósítottak a különböző lapok.

³⁹ Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Budapest, Új Mandátum, 2003.

rábban felmerült programja mellett hangot kap az »órségváltás« igénye: a keresztény középosztály kapjon újabb állásokat, pozíciókat a (zsidó) polgári elem rovására.”⁴⁰

Vagyis a végül a numerus claususban alakot öltő szellem már a Tanácsköztársaság (és az antiszemitizmus bűnbakkeresést végleg elszabadító Trianon⁴¹) előtt is a magyar közéletben lebegett, amit bizonyít, hogy Radisics Elemérnek a magyar középosztály-diskurzus szempontjából jelentős, 1918 decemberében írt *Reflexiók az októberi forradalomhoz – A középosztály és a zsidóság szerepe* című tanulmánya⁴² már a proletárdiktatúra előtt megfogalmazta a zsidóknak az utóbb a „zsidódiktatúra” vádjával indokolt kizsorítási igényét.

40

Az 1919-es Tanácsköztársaság és a „zsidókérdés”

A magyar történelem egyetlen eseményéhez sem tapadt annyira szorosan hozzá a „judeobolshevik összeesküvés” képze, mint a Tanácsköztársaság 1919. március 21-i kikiáltásához.⁴³ Dacára annak, hogy a mindössze 133 napig fennálló pro-

letárdiktatúrát vezető Forradalmi Kormányzótanács zsidó származású tagjainak egy ateista és internacionalista politikai mozgalom tagjaként semmilyen „zsidó” identitásuk nem volt, az 1919 után megszilárduló (szélsőjobboldali) diskurzhagyomány szerint a proletárdiktatúra nem volt más, mint „zsidódiktatúra”.⁴⁴ A Tanácsköztársaság alatt fel erősödő antiszemitizmust – amelyről a Tanácsok Országos Gyűlésének naplója⁴⁵ vagy Móricz Zsigmond kíméletlen őszintesége miatt a rendszerváltás előtt kiadhatatlan 1919-es naplójegyzetei is árulkodnak⁴⁶ – mutatja annak a röplapnak a kiadása, amellyel a kommunista propagandisták próbálták mérsékelni a pogrommal fenyegető indulatokat, amelyért „az ellenforradalom megfizetett bérenceit” tették felelőssé:

„Veszett kutya kószál az utcán! Légy résen proletár! Az utcákon jöttél tévedve túrva száguld végig egy fekete veszett kutya. Fekete lelkű fehérek uszították ki az utcára az ellenforradalom e véres szájú szelindekét s

⁴⁰ Szabó Miklós: A „magyar girondistáktól” az ébredő magyarokig. Az 1919-es ellenforradalmi kurzus előtörténetéből. In: Uő: *Politikai kultúra Magyarországon, 1896–1896*. Válogatott tanulmányok. Budapest, Medvetánc könyvek, 1989, 207.

⁴¹ Pók Attila: Bűnbakkeresés és antiszemitizmus az első világháború utáni Magyarországon. In: Uő: Pók Attila: *A haladás hitele. Progresszió, bűnbakok, összeesküvések*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2010, 159–171.

⁴² Radisics Elemér: *Reflexiók az októberi forradalomhoz. A középosztály és a zsidóság szerepe*. Budapest, 1919.

⁴³ A „judeobolshevik összeesküvés” képzetének kialakulásáról lásd Paul Hanebrink: *A Specter Haunting Europe. The Idea of Judeo-Bolshevism in Twentieth Century Europe*. Cambridge, Harvard University Press, 2018.

⁴⁴ Lásd ezzel kapcsolatban Gyáni Gábor megállapítását, amely szerint a Tanácsköztársaság vezetésének szociológiai („zsidó”) összetételének felidézése a (szélsőjobboldali) diskurzhagyományban azt hangsúlyozza, hogy „történelmünknek ez a szerintük röpké epizódja nem tartozik szorosan hozzá a nemzeti történelem fő és általános menetéhez”. L. Gyáni Gábor, *Posztmodern kánon*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2003, 49.

⁴⁵ Lásd Nyisztor György népbiztos 1919. június 21-i felszólalását: *A Tanácsok Országos Gyűlésének (1919. június 14. – 1919. június 23.) naplója. A Munkás- és Katonatanácsok gyorsíródójának feljegyzései alapján*. Budapest, 1919, 216.

⁴⁶ Lásd például az antiszemita benyomások rögzítésében bővelkedő „Új hódítók [Új honfoglalás]” című 1919. július 19-i bejegyzést: Móricz Zsigmond: *Naplójegyzetek, 1919*. Szerk.: Cséve Anna. Budapest, Noran, 2006, 164–171.

a láncokkal, amelyekről leoldották a kártékony bestiát, lesben állnak a fehér gárda gyászvitézei, hogy arra a szerencsétlenre, akit megmárt a veszett állat, ráakthassák újra a gyalázatos múlt bilincseit. A veszett kutyát POGROM-nak híjják, uszítói az ellenforradalom megfizetett bérencei. Minden becsületes proletárnak pörölyt kell ragadni és agyonverni a pogromot üvöltő fenevadat, amelyet a burzsoázia huligánjai szabadítottak ki földalatti sötét vackából és ráuszították az új társadalomra, hogy zavart támasztva gáncsot vehessenek a proletárok új Tanácsköztársaságának.”⁴⁷

Bár a „zsidókérdésnek” nevezett problémahalmaz 1948 után a tabusítás sorsára jutott a magyar – és általában a kelet-európai – történetírásban az 1980-as évekig,⁴⁸ Hajdu Tibor okkal tartotta szükségesnek, hogy 1969-es Tanácsköztársaság-nagymonográfiájában foglalkozzon a problémával.⁴⁹

⁴⁷ A dokumentum faksimile kiadását lásd: *A Magyar Tanácsköztársaság röplapjai. Bibliográfia és dokumentumgyűjtemény.* Szerk.: Tiszay Andor. Budapest, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár és az Országos Széchényi Könyvtár közös kiadása, 1959.

⁴⁸ Vö. Krausz Tamás: *Antiszemizmus–holocaust–államszocializmus.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004.

⁴⁹ Mikképp Hajdu Tibor visszaemlékezett: „Mielőtt belefogtam, Siklós András azt mondta nekem, hogy nem lehet megírni ezt a könyvet. Én meg erre azt válaszoltam, hogy mindent meg lehet írni bizonyos szinten, bizonyos módon, és ha még tíz évet dolgozhatnék rajta, az igazi problémák akkor sem oldódódnának meg. Mert hát nyilvánvaló volt például, hogy szó sem lehet arról, hogy írjak egy fejezetet a »zsidókérdésről«, a népbiztosok zsidó származásáról és a kommün alatti antiszemizmusról. De azt megmondtam Nemes Dezsőnek, hogy megengedhetetlen lenne, hogy a könyvben szó se essen a közszájon forgó dolgokról. Tehát ha nagyon röviden is, de azért mondani kell valamit erről. Mire Nemes Dezső dühösen azt

A zsidó származásúak nagy aránya a munkásmozgalom résztvevői között – a Forradalmi Kormányzótanács tagjai között 61 százalék volt – nem a „judeobolsevizmus” összeesküvés-elméletével magyarázható, hanem azzal, hogy a megvalósult jogi emancipáció ellenére – az izraelita vallás 1895-ben bevett felekezet lett – a zsidókat továbbra is diszkrimináció érte a mindennapokban.⁵⁰ A diszkrimináltaknak az internacionalista mozgalomba való belépés lehetőséget adott arra, hogy elhagyják a „zsidóságuk” miatti hátrányt, ami – sokak értelmezésében – a maradéktalan társadalmi beilleszkedésüket akadályozta.⁵¹

A beilleszkedési nehézségeket, az asszimiláció nehézségével, esetleges lehetetlenségével kapcsolatos, ebből a be nem fogadásból származó, a zsidó önvád-irodalomba⁵² torkolló elképzeléseket kiválóan érzékelteti a magyarországi zsidó irodalom egyik legjobb regénye, Komor Andrástól a *Fischmann S. utódai* 1929-ből.⁵³ A regényben a Budapesti Egyetemre

válaszolta, hogy jó, de akkor ne csak Kun Béláról írjam meg, hogy zsidó volt, hanem Böhm Vilmosról is.” Lásd: Csunderlik Péter: „Nem hittem, hogy Kun Béla életrajzát rendesen meg lehet írni”. Hajdu Tibor a pályájáról és az 1918–1919-es forradalmak történetének kutatásáról. *Sic Itur ad Astra* 70. (2020), 13.

⁵⁰ Lásd például az alábbi cikket: Zsidónak nincs lakás. *Népszava*, 1912. május 23., 10.

⁵¹ Ez magyarázza az izraelita felekezetűként regisztrált diákok nagy arányát is az 1908-ban alakult ateista, materialista, szabadgondolkodó diákegyesületben, a Galilei Körben is. Lásd: Csunderlik Péter: *Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták. A Galilei Kör (1908–1919) története.* Budapest, Napvilág, 2017, 143–147.

⁵² A zsidó önvádirodalomról lásd Gyáni Gábor: „Erkölcstelen emancipáció” és „illuzórikus asszimiláció”. In: Uő: *Történetészdiskurzusok.* Budapest, L’Harmattan, 2004, 149–158.

⁵³ Komor András: *Fischmann S. utódai.* Budapest, Múlt- és Jövő Lap- és Könyvkiadó, 1998.

kerülő legkisebb Fischmann fiú hiába igyekszik beilleszkedni, nem nyer teljes értékű befogadást: meghagyják „félíg-asszimilálnak”, az úri középosztály perspektívájából párbajképtelen, formálisan emancipált, de informálisan mégis csak másodrangúnak tekintett állampolgárnak. Ezért a fiú szükségszerűen indul el a baloldali radikalizálódás felé, hogy az internacionalista-ateista kommunista hit mint szekuláris vallás keretei között végleg kiléphessen tehernek érzett „zsidóságából”. Ahogy Kun Béla expresszívén kifejtette a Tanácsok Országos Gyűlésén: „zsidó volt az apám, ellenben én nem maradtam zsidó, mert szocialista lettem, kommunista lettem”.⁵⁴ A cionista dr. Schönfeld József (1884–1935), a *Zsidó Szemle* szerkesztője is a hiábavaló asszimilációs törekvések, a be nem fogadás okozta csalódással magyarázta a baloldali radikálissá vált zsidók nagy számát, és ezért megoldásként az asszimilációs vágyak feladását, az elkülönülés tudatosítását ajánlotta zsidó olvasóinak a *Vissza a Gettóba?! című 1919-es röpiratában*.⁵⁵

A Tanácsköztársasággal kapcsolatos „judeobolsevik” értelmezések hamar népszerűvé váltak.⁵⁶ A zsidók

bűnbakká tétele ellen fellépő politikus, Drozdy Győző már 1919 őszén keserűen megállapította: „A nemzeti katasztrófa okául csaknem minden polgári párt a zsidókat tartja.”⁵⁷ A „judeobolsevik” értelmezést kanonizálta az 1923-ban megjelentetett fajvédelmi útmutató is, amely a munkások felé irányuló dühöt a zsidók ellen igyekezett kanalizálni:

„Mindenek előtt meg kell állapítanunk, hogy a felforgatást s a kommunizmust a zsidók csinálták, kiknek zűrzavarra, majd terrorra volt szükségük, hogy a háborúban harácsolt vagyonukat s hatalmukat az elkeseredett néptömeg s a frontról hazaözoñlő katonaság haragjával szemben biztosítsák. A vérengző magyarüldözés a rémuralom alatt ép úgy igazolja ezt, mint az, hogy alig tudunk zsidót, ki nyíltan, vagy titokban ne támogatta volna a zsidó Kun Béláék minden ténykedését. [...] A kommunizmust nem is szabad másként neveznünk, mint zsidókommunizmusnak.”⁵⁸

A Tanácsköztársaság-ellenes, radikálisan antiszemita kiadványok közül mintaszerűnek tarthatjuk *A zsidók rémuralma Magyarországon 1919. március 21-től augusztus hó 1-ig* című kiadványt, amely szerint a proletárdiktatúra története abban összegezzhető, hogy „Szamuely Tibor

⁵⁴ *A Tanácsok Országos Gyűlésének (1919. június 14. – 1919. június 23.) naplója. A Munkás- és Katonatanácsok gyorsíródjának fellejegyzései alapján.* Budapest, 1919, 205. – A problémáról: Gerő András: *A zsidó szempont.* Budapest, PolgART, 2005.

⁵⁵ Dr. Schönfeld József: *Vissza a Gettóba?! Egy zsidó jegyzetei a diktatúra alatt.* Budapest, 1919.

⁵⁶ Hatos Pál okkal állapította meg: „A »kommunista zsidó« 1919 után mindig kéznél volt, ha bűnbak kellett: a polgári jogegyenlőségen Közép-Európában először rést ütő 1920-as numerus clausus törvénytől kezdve a hazai zsidóságot az 1930-as évek végétől szisztematikusan sújtó jogfosztásig.” (Hatos Pál: *Rossz-*

fiúk világforradalma. Az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság története. Budapest, Jaffa, 2021, 100.)

⁵⁷ Drozdy Győző: *A zsidóság és a bolsevizmus. Igazság a zsidókérdésben.* Budapest, a „Helios” sajtóipari üzem és kiadvállalat kiadása, 1919, 10.

⁵⁸ *Cselekedjünk! Magyar fajvédelmi útmutató.* Budapest, 1923, 36. – A fajvédők ideológiáját és programját ismerteti: Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története.* Budapest, Osiris, 2007, 217–253.

és népbiztos társai a világtörténelemben nem látott kegyetlenségek kíséretében pogromozták a keresztényeket”. A „nemzsidók” nevében megszólaló szerző a „spanyol inkvizíciót felülmúló borzalmak” bemutatásával érvelt amellett, hogy a zsidókat politikailag és társadalmilag „jégre tegye” a magyar nép. Vagyis, hogy jogszabályokkal kizárják a magyar politikai és társadalmi életből a „Magyarország katasztrófáját” okozó, „bomlasztó elemet képező” „népfajt”. A röpirat szerzője a „zsidó faj” jelentette veszedelmet a herefojtó arankáéhoz hasonlította: „mely a hereföldéken tavasszal csak egy-két folt alakjában mutatkozik, ősze pedig már az egész tábla herét megfojtotta”. A *zsidók rémuralma Magyarországon* egyetlen és mindent átható üzenete tehát az volt, hogy a proletárdiktatúráért „az egész magyar zsidóság osztatlanul és egyetemlegesen felelős”, és hogy a kommunisták visszatérését csak a parazitákhoz hasonlított „zsidóság” kíméletlen szigorúságú megrendszabályozásával lehet megelőzni.⁵⁹

A zsidókérdés megoldását követelő, 1919 őszén felerősödő hangokra – példaként említhető Fehérgyarmati Csongor *Mi lesz a zsidókkal?* című röpirata⁶⁰ – és a „zsidódiktatúra” vádjára született válaszul Székely Sámuel újságíró *Felelős-e a zsidóság az ország romlásáért?* című szintén 1919-es füzeté. Míg Schönfeld József a hiábavaló asszimilációs törekvésekkel magyarázta a baloldali radikálissá vált zsidók nagy számát, és

ezért az elkülönülés tudatosítását ajánlotta zsidó olvasóinak, addig az integrációpárti Székely amellett érvelt, hogy nem szabad radikális következtetéseket levonni a történetekből, és a „közös haza” további együtt építését ajánlotta. Úgy vélte, hogy a proletárdiktatúra „zsidódiktatúraként” beállítása a keresztény középosztály részéről csak ürügy, hogy a gazdaságban és a kultúrában állami eszközökkel visszaszoríthassák a zsidókat.⁶¹ És ez a numerus clausus meghozatalával meg is kezdődött.

Az 1919-es „zsidódiktatúra” toposza a numerus clausus nemzetgyűlési vitájában

A magyar középosztály struktúrája, valamint az antiszemitizmus növekedésének első világháború alatti konjunktúrája magyarázzák tehát a numerus clausus 1920. szeptemberi elfogadását. Ehhez csak hozzájárult, hogy az „értelmiségi túltengés” századforduló óta létező diskurzus⁶² még inkább teret nyert – és a mennyiségi növekedés ezúttal is átcsapott minőségi változásba – a frontról tömegével hazatért és az egyetemen maguknak helyet követelő jobboldali hallgatók ellenforra-

⁵⁹ A *zsidók rémuralma Magyarországon* 1919. március 21-től augusztus hó 1-ig. [h. n.], [1919], 3-4., 17.

⁶⁰ Fehérgyarmati Csongor: *Mi lesz a zsidókkal?* Budapest, Stephaneum, 1919.

⁶¹ Székely Sámuel: *Felelős-e a zsidóság az ország romlásáért?* Budapest, a Kultúra Főbizománya, 1919.

⁶² Vö. Hajdu Tibor: Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei az első világháború előtt és után. *Valóság*, 1980/7., 21–34. – Hajdu Tibor a közigazgatási állások 20. század elejére kialakult telítettségével magyarázza a szellemi és politikai élet korabeli radikalizálódását: „olyan progresszív elemek (s távolról sem csupán zsidók – hiszen ez Ady nemzedéke), melyek addig engedményeket tettek, hogy részt vehessenek a liberális reformmunkában – e lehetőség csökkenése után válnak nyílt »forradalmi ellenzékké«, a szocialisták oldalán vagy azok szövetségeseiként.” L. uo. 27.

dalmi mozgalmával, az egyetemi zászlóaljakkal, a Turul Szövetség létrejöttével, és velük az antiszemita atrocitások – ne kerteljünk: a tanítás felfüggesztéséhez vezető zsidóverések – sorozatával.⁶³ Haller István *Harc a numerus clausus körül* című 1926-os műve szerint a jobboldali diákszervezetek önbíráskodó akciói kényszerítették rá a nemzetgyűlést, hogy a „zsidó” hallgatók arányát leszorítsák.⁶⁴ De nem mondhatjuk, hogy a Teleki-kormány túlságosan ellenállt volna az 1920 augusztusában törvényjavaslatot öltő korlátozó követelésnek, amelynek a nemzeti-ségi arányszámok megállapításába csomagolt antiszemita rendelkezését kiszervezték – a numerus clausus gondolatát lelkesen támogató Prohászka Ottokár, a kormánypárt elnökének közvetítésével – Bernolák Nándor képviselőnek, aki így bevonulhatott a magyar történelembe.⁶⁵

A „zsidókvóta” elrejtésére azért volt szükség, hogy így játszhasák ki a Népszövetségnek a trianoni békeszerződés aláírásával elfogadott kisebbségvédelmi rendelkezéseit. (Nem teljes sikerrel, a „minimum” arányszámokat meghatározó, „pozitív diszkriminációs” intézkedésnek beállított nemzetiségi megszorítást végül 1928-ban eltörölte a Bethlen-kormány – hogy egy olyan, a szülők

foglalkozásait figyelembe vevő kvótával helyettesítsék, ami továbbra is biztosította a zsidó háttérű hallgatók alacsony arányszámát.⁶⁶) Maguk a kormánypárti képviselők pedig jellemzően tartózkodtak a név szerinti szavazástól, mert nem akarták magukat nemzetközileg kompromitálni, annyira, hogy a törvény mellett felszólaló, a numerus clausust szorgalmazó Haller István vallás- és közoktatásügyi miniszter *nem* mel szavazott: voksára szükséges volt a szavazás érvényességéhez, és ugyanakkor egyértelmű volt, hogy a külföldi véleményekkel és kritikákkal kevésbé törődő szélsőjobboldali képviselők szavazataival úgyis elfogadják a súlyosan diszkriminatív törvényjavaslatot.⁶⁷

A numerus clausus nemzetgyűlési vitája⁶⁸ mutatja, hogy a jobboldali radikalizmus nyelve úgy szállta

⁶⁶ Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva*, i. m., 200–202.

⁶⁷ Klebelsberg Kuno sem vett részt a szavazáson, pedig ő szintén támogatta a numerus clausus gondolatát, mivel egy Bethlen Istvánhoz írt levelében azzal indokolta a zsidó háttérű hallgatókat diszkrimináló szülői foglalkozási kvóta bevezetését: nem célja, „hogy zsidó egyetemi hallgatók ezreit megint nyakára bocsássuk a nemzetnek”. Idézi: Kovács M. Mária: *A numerus clausus és a zsidótörvények*, i. m., 25. – Klebelsberg kultusza ennek ellenére konszenzusosnak mondható a jobb- és baloldalon egyaránt a népszerű kultuszminiszter legendája miatt, amit Szabó Miklós tett kritika tárgyává: Szabó Miklós: *A Klebelsberg-legenda*. In: *Uő: Múmiák öröksége. Politikai és történeti esszék*. Budapest, Új Mandátum, 1995, 175–179.

⁶⁸ A numerus clausus nemzetgyűlési vitájának feldolgozására a Tanácsköztársaság emlékezte szempontjából Szűcs Zoltán Gábornak a rendszerváltáskori – többek között a Horthy-korszak megítélésével kapcsolatos – történetpolitikai vonatkozású parlamenti diskurzusokat elemző könyve inspirált: Szűcs Zoltán Gábor: *Az antalli pillanat. A nemzeti történelem szerepe a magyar politikai diskurzusban, 1989–1993*. Budapest, L'Harmattan, 2010.

⁶³ Az egyetemi ifjúság szélsőjobboldali mozgalmairól a fehérterror időszakában: Ladányi Andor: *Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben (1919–1921)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979. – A Turul Szövetségről: Kerepeszki Róbert: *A Turul Szövetség, 1919–1945. Egyetemi ifjúság és jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban*. Máriabesnyő, Attraktor, 2012.

⁶⁴ Haller István: *Harc a numerus clausus körül*. Budapest, a szerző kiadása, 1926, 31–33.

⁶⁵ Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva*, i. m., 89–91.

meg a parlamenti üléseket, mint az „ébredők” az egyetemeket. Bár kevesebb mint két év telt el a Tisza-rendszer bukása óta, a – Takáts József megfogalmazásával – „haladáselvű, etatista és nacionalista liberalizmus” nyelvjátékát teljesen felváltotta az antiliberális jobboldali radikalizmusa – az „individualizmus csődjét” bejelentő, megváltozott kor-szellemmel együtt, nem függetlenül a politikai elit lecserelődésétől is.⁶⁹ A szótár Horthy-kori átrendeződését ihletetten illusztrálta Ignótus Pál: „Ötven évvel ezelőtt ez volt a jelszó: liberalizmus, demokrácia, felvilágosodás, emberi méltóság, polgári jogegyenlőség, nemzeti függetlenség, népszabadság, szabad gondolat, szabad sajtó, szabad lelkiismeret, szabad verseny, haladás. Ma: tekintélyi állam, totális állam, korporatív állam, munkaállam, népiség, fajiság, új rendiség, új világnézet, új szellemi front, keresztény nemzeti országlás, nemzeti öncélúság, nemzetpolitika, nemzetvédelem, nemzetszervezés, szolidaritás, reform.”⁷⁰ Ráadásul nemcsak a fogalmak változtak meg, de az egyes szavak je-

lentése is: például a „faj” korábban etnikum jelentésű, nyelvi-kulturális fogalmát már egyre inkább egy biológiai megalapozottságú, rasszista fogalomként használták a magyar közéleti diskurzusokban.⁷¹ A következőkben a nemzetgyűlési diskurzust szétszálazva csoportosítom a numerus clausus elfogadása mellett felhozott antiszemita érveket, amelyek három, egymást is metsző hal-mazba sorolhatók.

Első aldiskurzusként az „értelmi-ségi túlképzés” toposzának fajvédő perspektívából történő aktivizálását azonosíthatjuk. Ez mérsékeltabb verziójában az ország nehéz helyzetére és csökkent erőforrásaira hivatkozik, amelyben a „magyar fajt” kell védeni, de a mérsékelt hangon megszólaló képviselők is szinte kivétel nélkül átcúsztak az antiszemita regiszterbe, a „népfajok” – különösen egy – „aránytalan” felsőoktatási reprezentációjának tematizálásával. Az adott kommunikációs helyzetben meg se kellett volna nevezni a zsidókat, hiszen a vita résztvevői fél-szavakból is megértették egymást, de a pozíciók rég várt újraelosztásához indokot szolgáltatató antiszemita bűnbakkereső diskurzus eldurvulásának időszakában nem is voltak esztétikai aggályaik, és bátran „zsidóztak” – legalábbis a magyar nyilvánosságban.

A törvényjavaslat előadója, Usetty Ferenc 1920. szeptember 2-i beszéde remekül példázza a mérsékelt regiszterből a radikálisba csúszást: „A két forradalom, azután a kegyet-

⁶⁹ Vö. „Az 1920 utáni hazai első vonalbeli politikusok 1918 előtt általában a másod- vagy harmadvonalba tartoztak, az újonnan fellépő »frontgeneráció« pedig – e fiatal, harmincas éveikben járó volt katonatisztek, akik jobboldali forradalmat és fajvédő politikát sürgettek 1920-tól kezdődően – nemcsak hogy nem kötődött a kiegyezési korszak politikusai habitusához és értékeihez, hanem lenézte. Az 1918 előtti évtized legfontosabb politikusának, gróf Tisza Istvánnak szabadpiacpárti, parlamentarizmushoz ragaszkodó, a magyar liberális tradícióra felnéző eszméiért – amely konok kulturális konzervativizmussal társult – az 1920 utáni években nagyon kevesen lelkesedtek.” (Takáts József: *Modern politikai eszmetörténet*. Budapest, Osiris, 2007, 105.)

⁷⁰ Ignótus Pál „Vissza az értelemhez” című 1936-os írását idézi: Takáts József: *Modern politikai eszmetörténet*, i. m., 106.

⁷¹ Lásd Trencsényi Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Budapest, Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, 2011, 346–412.

len békeszerződés következtében ideiglenesen megcsonkított hazánk nem bírja el az óriási szellemi proletariátust. A magyar állam alapjai nem elégségesek arra, hogy ezt az óriási szellemi proletariátust, mely veszélyt jelentett már a múltban is, de kettőzött veszélyt jelent jelenleg, elbírja.”⁷² Bár tiltakozott, hogy a törvényjavaslat egy nemzetiség ellen irányulna, mert „nincs agresszív éle, ez csak defenzív jellegű”, de Usetty a már 1918 előtt is jelentkező túlszűfoaltságért a zsidó hallgatók nagy létszámát hibáztatta: „Okozta ezt a hirtelen felduzzadást főképp az, hogy a zsidóság számarányát messze felülmúló arányban tódult az egyetemre. [...] Ha ez a túlprodukciónak rettentő veszélyt jelentett már a múltban is nagy Magyarországra, akkor a mai szűk határok közé szorított Magyarországra még borzasztóbb ez a veszedelem.”⁷³

Hasonló hangnemváltásra példa Kovács Emil szónoklata, amely a társadalmat egy testhez hasonlító organizztikus metafora képével bírálta a „vízfejűséget” eredményező „értelmiségi túlképzést”: „Egy társadalom [...] csak úgy lehet egészséges organizmus, ha a szellemi része túl nem teng, mert különben hasonlít ahhoz a nyomorék, nagyfejű, vízfejű gyermekhez, akinek olyan nagy a feje organizmusa többi részéhez képest, hogy minden pillanatban elrántja, aminek folytán elesik és veszedelembbe jut.”⁷⁴ De az oktatáspolitikai és a gazdasági érvek – a

túlképzés elkerülése, a hallgatószám korlátozásával a finanszírozás biztosíthatósága – sorjázása után Kovács is a „nemzeti” szempontból érvelt is a „szelekció” mellett, a zsidóknak a magyarságot fojtogató túlsúlyára hivatkozva: „nem nekünk van szükségünk a zsidóságra, hanem a zsidóságnak lesz az idők végéig szüksége erre a magyarságra és minden népre, amely elég balek, hogy engedi a nyakára nőni”.⁷⁵ Kovács Emil tehát parazitaként azonosította a zsidókat – akár *A zsidók rémuralma Magyarországon* című kiadvány – ezért a numerus clausust kiterjesztette volna a középiskolákra is, mivel úgy mond „ugyanazok a [...] nemzetiségi veszélyek ott is megvannak”.⁷⁶ Haller István az 1920. szeptember 21-i hozzászólásában nem zárta ki a későbbi középiskolai szabályozást, de hangsúlyozta, hogy előbb az egyetemeken kell rendet teremteni, mert „fejétől búzlik a hal”.⁷⁷

Bernolák Nándor is kifejezetten antiszemita éllel, a zsidók (nem nevezte őket nevükön, csak az antiszemita sztereotípiák köztudomására apellálva utalt rájuk) visszaszorításának igényével beszélt az egyetemi hallgatóság aránytalan „faji” megoszlását problematizálva, miközben

⁷⁵ Kovács Emil 1920. szeptember 21-i felszólalása. NN, 452.

⁷⁶ Kovács Emil 1920. szeptember 21-i felszólalása. NN, 457.

⁷⁷ Haller István 1920. szeptember 21-i felszólalása. NN, 465. – Nagy Péter Tibor ismerteti azokat az érveket, amelyek miatt a középiskolában nem került sor a numerus clausus 1920-as bevezetésére, ezek közül az egyik az volt, hogy „az egyetemi zártszám az értelmiségi túltermelés elkerülésének jelszavával az antiszemita cél megnevezése nélkül is betervezhető és később védhető volt”. (Nagy Péter Tibor: A numerus clausus – 75 év után. *Világosság*, 1995/2., 72.)

⁷² Usetty Ferenc 1920. szeptember 2-i felszólalása. NN, 148.

⁷³ Usetty Ferenc 1920. szeptember 2-i felszólalása. NN, 149.

⁷⁴ Kovács Emil 1920. szeptember 21-i felszólalása. NN, 449.

tagadta, hogy a törvényjavaslat elnyomó lenne, ehelyett „jogos övédelemről” beszélt.⁷⁸ Schandl Károly is a „fajvédelem” imperatívuszával indokolta a pozitív diszkriminációként keretezett törvényt, hangsúlyozta, hogy nem antiszemitizmus vezeti a törvényjavaslat elfogadásának szorgalmazásakor, de ő is hivatkozott a „bomlasztó erőkre”, amelyek „zsidó cégér alatt iparkodtak a magyarsággal szembeszállani olyan időben, amikor a magyarság élet-halálharcáról volt szó”.⁷⁹ Ezzel vélhetően a Galilei Kör tagjainak az első világháború alatti antimilitarista tevékenységére utalt, Schandl ugyanis az agráriusok támogatta diákszövetség, a Széchenyi Szövetség vezetőjeként már a megalakulásától ellenfele volt a szabadgondolkodó diákegyesületnek, amelynek tagjai közül felülreprezentáltak volt az asszimiláns, felekezetiüket elhagyó, ateista zsidók.⁸⁰

Prohászka Ottokár is tiltakozott az antiszemitizmus vádja ellen, színterint a numerus claususszal csak azoknak a hallgatóknak akarnak helyet biztosítani a túlsúlyolt egyetemeken, akik a fronton „véreztek”. De mivel a keresztényszocialista püspök a nemzetgyűlésben egyike volt azoknak, akik megidézték a „lógós zsidók” toposzát – az első világháborús veszteségekről szóló állatstatisztikákra hivatkozva –, nála is egyértelmű volt, hogy a zsidók rováására akarná biztosítani a „magyar

középosztály számára a kenyeret”.⁸¹ Dinich Vidor is csak azért bírálta az általa végül meg nem szavazott tervezetet, mert azt nem tartotta elég radikálisnak: „a magam részéről azt kívánom, hogy legalább tíz esztendőig a magyar egyetemekre zsidó hallgatót ne lehessen felvenni”.⁸²

Gömbös Gyula is azt hangsúlyozta, hogy bár a numerus clausus hivatalosan a túlképzési problémát kezelné, „tulajdonkép[en] a magyar faj védelméről van szó”, és hozzátette, hogy a „magyar faj védelmét” szolgáló törvény „természetesen zsidóellenes is”.⁸³ Mivel: a „zsidó fajnak Magyarországon való elhatalmasodásával állunk szemben”, és a későbbi miniszterelnök a „zsidó túlhatalom” bizonyítékaiként azonosította a fehérterrortól szóló „rágalmakat” is: „A szabadkőművesség, a szociáldemokrácia, az összes internacionális szervezetek révén a zsidóság nemcsak bent az országban, hanem kifelé is uralta a helyzetet és még ma is uralja [...] Hiszen a fehér terrortól szóló mesék nem egyebek, mint az internacionális összeköttetések kihasználása.”⁸⁴ A probléma súlyosságát érzékeltetendő a „betegség” metaforájához nyúlva az operáció szükségességét hangoztatta: „nem egy lázbetegről van szó, akit borogatásokkal lehet elintézni, itt operációra van szükség, erős vágás-

⁷⁸ Bernolák Nándor 1920. szeptember 3-i felszólalása. *NN*, 185.

⁷⁹ Schandl Károly 1920. szeptember 16-i felszólalása. *NN*, 336–337.

⁸⁰ Lásd: Csunderlik Péter: *Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták*, i. m., 100–102.

⁸¹ Prohászka Ottokár 1920. szeptember 16-i felszólalása. *NN*, 344–345. – Lásd: Fazekas Csaba: Prohászka Ottokár és a numerus clausus. In: *Jogfosztás – 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról*. Budapest, Nonprofit Társadalomkutató Egyesület, 2011, 78–105.

⁸² Dinich Vidor 1920. szeptember 20-i felszólalása. *NN*, 357.

⁸³ Gömbös Gyula 1920. szeptember 17-i felszólalása. *NN*, 371–372.

⁸⁴ Gömbös Gyula 1920. szeptember 17-i hozzászólása. *NN*, 372.

ra, hogy ez a kérdés végérvényesen a zsidóság érdekében is kiküszöbölhető legyen”.⁸⁵ Vagyis Gömbös egyszerre tagadta a fehérterror létét, „zsidó rágalmaknak” állítva be az arról szóló híreket, és igényelte ugyanakkor a metafora poétikája szerint mindig vérrel járó „operációt” is.

A második aldiskurzus már célzottan tematizálta a zsidók vélt „nemzetietlenségét”, és már nemcsak a hallgatókat, hanem azokat a „veszélyes” radikalizmussal vádolt oktatókat is támadta a „zsidó lélekkel” kapcsolatos negatív sztereotípiák aktivizálásával, akik úgymond „alkatilag” képtelenek arra, hogy nemzeti elkötelezettségű értelmiséget neveljenek ki. Ezen diskurzus „főszörnye” az a Pikler Gyula, aki ellen már 1901-ben és 1907-ben is hecckampányt szerveztek „keresztény-nemzeti” hallgatók. A Budapesti Egyetem jogbölcseleti professzorát, Pikler Gyulát – a Jászi Oszkár körének *Huszedik Század* című szociológiai folyóiratához kötődő, baloldali radikális társadalomtudósokat tömörítő radikális Társadalomtudományi Társaság elnökét – „belátásos” elmélete miatt támadták meg. Pikler evolucionista-történelmi materialista alapon szembement a korban domináns természetjogi elképzelésekkel, és azt tanította, hogy a nemzet, az állam és a törvények nem egy isteni igazságból levezethetők, hanem emberi szükségletek kielégítésére jönnek létre, ezért az államformát és a törvényeket a tradíciók helyett az adott kor szükségleteinek megfelelően kell alakítani. A legnagyobb felháborodást Piklernek a nemzettel

kapcsolatos megállapításai váltották ki. E szerint a nemzetek, és így a magyar nemzet is, nem örök életűek. Egy meghatározott kor szükségleteire válaszolva jöttek létre, amikor a törzsnél, nemzetségnél már magasabb szervezeti-társulási formákat igényeltek az emberi szükségletek. Ennek – és az evolucionista logikának – megfelelően a jövőben el fog következni az idő, amikor a nemzetet is felváltják a nemzetnél nagyobb egységek, szervezeti formák, legvégül az „örök békét” megteremtő világállam.

Piklert azzal vádolták, hogy becsmérli a nemzetet és a kereszténységet, hallgatói körében pedig cinizmust terjeszt azzal, hogy a történelem mozgatórugójának a magasztos célok helyett az anyagi érdekeket teszi meg. Mindezt – elsődlegesen a Szent Imre Kör tagjai – az egyetemről eltávolítását követelték, előadásait tüntetésekkel kezdték zavarni, Pikler azonban rendkívül népszerű előadó volt, tanítványai kiálltak mellette, és a jogásztanítványokhoz idővel orvosok, gyógyszerészek, mérnökök és kisebb számban bölcsesek is csatlakoztak, akik Pikler esetében a tudomány és az oktatás szabadságának ügyét pillantották meg. Piklerből amolyan század eleji magyar Galilei lett: a tudós, akit el akarnak hallgattatni. A Pikler mellett kiálló szabadgondolkodó diákok alapították meg 1908-ban a Galilei Kört, az antimilitarista tevékenysége miatt 1918 elején betiltott – és a szélsőjobboldalon csak „Galíciai Körnek” csúfolt – baloldali radikális diákegyesületet.⁸⁶ A zsidó

⁸⁵ Gömbös Gyula 1920. szeptember 17-i hozzászólása, *NN*, 372.

⁸⁶ A Pikler-heccokról és azok szerepéről a Galilei Kör megalakulásában: Csunderlik Péter:

származású, radikális oktatók és tanítványaik jelentette állítólagos fenyegetést problematizáló – és ezért az egyetemről eltávolításukat követelő – aldiskurzus súlyát jelzi, hogy a „tördőfés”-legendát expresszív megfogalmazó Tormay Cécile *Bujdosó könyve*, az 1918–1919-es forradalmakról szóló Horthy-kori memoáriródlom⁸⁷ talán legnagyobb hatású darabja, a háborúellenes, röplapokat terjesztő galileistákat tette felelőssé az első világháborús vereségért.⁸⁸

A Houston Stewart Chamberlain nézeteitől befolyásolt Gömbös Gyula a központi hatalmak vereségét is annak tulajdonította, hogy Németországban és az Osztrák–Magyar Monarchiában jóval nagyobb arányban találhatók zsidók, ugyanis „a világháborúban a zsidók száma az egyes államokban kifejtett ellenállás nagyságával fordított arányban van”. A „zsidók” hazafiatlanságával kapcsolatban az oroszországi magyar hadifoglyok közül a bolsevikok közé álltak állítólagos statisztikáját idézve jelentette ki: „az egész oroszországi bolsevista mozgalomban közreműködő magyar tisztikarnak nagy-nagy százaléka, körülbelül 95%-a volt zsidó, 5%-a volt csak keresztény”. Mert: „a magyar nép természetével össze nem fér az, hogy kommunista legyen”.⁸⁹

Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták, i. m., 92–106.

⁸⁷ Az 1918–1919-es memoáriródlmat elemzi: Romsics Gergely: *Mitosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-írodlalmában*. Budapest, L'Harmattan, 2004.

⁸⁸ Lásd: „Tüdővészés diákok” – A galileisták képe Tormay Cécile *Bujdosó könyvében*. *Kommentár*, 2012/3., 66–78.

⁸⁹ Gömbös Gyula 1920. szeptember 17-i felszólalása, *NN*, 373–374. – Gömbös az 1918–1919-es forradalmakkal kapcsolatos benyomásait

Bernolák Nándor nyomatékosította is, amikor a numerus clausus meghozatalának fő indokaként a „nemzethűséggel” kapcsolatos aggályokat jelölte meg, hogy: „az ifjúság egy jó része – és ezek közt túlnyomó számban voltak zsidók [...] a proletárdiktatúra alatt, de sőt már az első forradalom idején szintén elvesztette fejét és nemzetbontó eszmék szolgálatában állott, sőt egyenesen olyan tevékenységre is vetemedett, hogy őket az egyetemről ki kellett zárni. Világos, hogy az ilyen emberek oda többé beengedni nem szabad.”⁹⁰ Bernolák a zsidó származású oktatók radikalizmusát, túlzott intellektualizmusát és utilitarizmusát vádolta az őszirózsás forradalom előkészítésével (noha annak „atyja” valójában az első világháború volt⁹¹): „a zsidóságnak egyik alapvető tulajdonsága, amely részben erénye is, az a túlzott intellektualizmus, amely az érzelmi, kegyeleti szempontokat sokkal inkább háttérbe szorítja, és előtérbe inkább az utilitarisztikus szempontokat helyezi. Nem véletlen

egy egész füzetben összegezte, amelyben egy Nemzeti Hadsereg hiánya és a vélemezett magyar-zsidó ellentét felől tekintett vissza az eseményekre. Lásd: Gömbös Gyula: *Egy magyar vezérkari tiszt bíráló feljegyzései a forradalomról és ellenforradalomról*. Budapest, a Budapesti Hírlap és a Honvédelem Sajtóváltalat kiadása, 1920.

⁹⁰ Bernolák Nándor 1920. szeptember 3-i felszólalása, *NN*, 185.

⁹¹ Ugyanis az 1918. október 30–31-i őszirózsás forradalom a széles körben elterjedt vélekedéssel szemben nem a világháborús vereség okozója volt, hanem éppen azért tört ki, mert az Osztrák–Magyar Monarchia Németországgal szövetségben elvesztette a világháborút. Lásd: Csunderlik Péter: A „diadalmas forradalom”-tól a „patkányládásig” – Az őszirózsás forradalom emlékezete és öröksége. In: Uő: *Csupa hajdani eszelős. Írások az 1900–1945 közti Magyarországról és emlékezetéről*. Budapest, Napvilág, 2020, 96–104.

az, hogy pl. a budapesti egyetemen az utilitarisztikus filozófiának a tanára [ti. Pikler Gyula – Cs. P.] és ezzel egy nagy iskolának megalapítója ép[pen] egy zsidó professzor volt, aki a filozófia terén igen jelentékeny, komoly, tiszteletreméltó névre tett szert, aki azonban azzal, hogy itt egy ilyen iskolát alapított és maga köré gyűjtötte a sajátjaosan nemcsak hasonló gondolkodású, de hasonló fajtájú embereket, igen jelentékeny részben előkészítőjévé vált, – amint azt ő maga is elismerte – bizonyos mértékig atyjává vált a forradalomnak, amely az országot felforgatta. [...] Ott voltak Pikler vezetése mellett Jászi, Kunfi, Szende, Rónai [ti. a Társadalomtudományi Társaság később politikai szerepet vállaló tagjai – Cs. P.] és mások, részben olyanok, akik már nem élnek, részben olyanok, akiknek igen nagy szerepük jutott a Károlyi-forradalomban, akik népbiztosok és általában a felforgatás legerősebb eszközei voltak, majdnem kivétel nélkül zsidók, akik a keresztény világfelfogás és a magyar nemzet történelmi hagyományai ellen oly vakmerőséggel támadtak”.⁹²

Haller István szerint is a Galilei Körből indult ki „minden forradalmi láz”, és ezért a radikalizálódásra hajlamos zsidó hallgatók, valamint a „nemzetietlen”, „destruktív” tanokat oktatók kirekesztéséről beszélt: „Nekünk vissza kell adnunk a legfelsőbb oktatást tudományos és nemzeti hivatásának. [...] Várunk először is tudósokat, de nem Piklereket, nem Jásziakat, nem Alexandereket [ti.

Alexander Bernát⁹³ – Cs. P.]; nem olyanokat várunk, akiknek legfőbb törekvése abban merül ki, hogy lebombolják azt, amin építeni kellett volna tovább, nem olyan tudósok kellenek nekünk, akik a szociológiából közvetítenek, de csak azt, ami dekomponáló, ami romboló, csak azt közvetítik, ami nemzettagadó érzéseket és lázadó hajlamokat nevel [...] Nem olyan tudósok kellenek nekünk, akiknek legfőbb céljuk, hogy idegenben keletkezett elméleteket erőltessenek rá a magyar nemzetre, hanem megfordítva, akik a magyar lélekből kitermelt igazságokat akarnak elismertetni a külfölddel.”⁹⁴ Haller a törvény szeptember 21-i záróvitájában is a liberalizmust és a tanszabadságot tette felelőssé azért, hogy „nemzetellenes”, radikális értelmiségiek kerültek ki a magyar iskolarendszerből, ezért érvelt a korlátozás mellett: „egy nemzet nem ismerhet el olyan szabadságot, amely az ő élete, érdeke és jövője ellen irányul”.⁹⁵

Prohászka Ottokár is annak fontosságát hangsúlyozta, hogy kiszűrjék az egyetemi oktatásból a „destruktív irányzatokat”, és a „faji önvédelemre” hivatkozva állt ki a tanszabadság eltörlése mellett.⁹⁶ Schandl Károly is a numerus clausus egyik fő érvének tartotta, hogy a magyar egyetemek „ne legyenek a bom-

⁹² Bernolák Nándor 1920. szeptember 3-i felszólalása. *NN*, 187. – Hermann Miksa is Jászi Oszkárt és „táborát” tette felelőssé az ország helyzetéért az 1920. szeptember 16-i felszólalásában. (*NN*, 354.)

⁹³ A Jászi Oszkár köréhez nem tartozó Alexander Bernát „bűne” az volt, hogy elvetette a „nemzeti szellem” változatlanlanságát, és nemzetfogalma tisztán kulturális volt, kizárva belőle az etnikai elvet. Lásd: Trencsényi Balázs: *A nép lelke*, i. m., 349.

⁹⁴ Haller István 1920. szeptember 2-i felszólalása. *NN*, 151.

⁹⁵ Haller István 1920. szeptember 21-i felszólalása. *NN*, 467.

⁹⁶ Prohászka Ottokár 1920. szeptember 16-i felszólalása. *NN*, 345–346.

lasztó törekvéseknek melegágyai”.⁹⁷ Zákány Gyula katolikus pap, az Ébredő Magyarok Egyesületének egyik szervezője pedig az „egyetemi ifjúság” – vagyis az antiszemita atrocitásokért felelős jobboldali radikális diákcsoportosulások – igényére hivatkozva követelte a tanszabadság eltörlését, amelyet kihasználva a galileisták úgymond „felforgatták” az egyetemi életet. (Noha a századelő egyetemi összecsapásait éppen a „keresztény-nemzeti” fiatalok szabaddították el a Budapesti Egyetem „elzsidósodása” ellen tiltakozó 1901-es első „kereszt-heccel”).⁹⁸ Az erőszakos cselekményekre – vagyis a fehérterrorba – torkolló antiszemita indulatokra a „láz” metaforáját használta, amely bár megviseli a beteget, de legyőzi a betegséget.⁹⁹

Végül a harmadik – legjelentősebb – aldiskurzusba a numerus clausus indokaként a magyar keresztényeket terrorizáló „zsidódiktatúráként” beállított Tanácsköztársaság negatív emlékezetére hivatkozó érvek sorolhatók. Ahogy Karsai László is megállapítja, az első világháború utáni Európa első antiszemita törvényének „ürügye” „a »zsidó kommunisták« vezette Tanácsköztársaság volt, és az ellenforradalmi rezsim vezetői, ideológusai és propagandistái azzal nem törődtek, hogy a magyar zsidók 99%-a őszintén gyűlölte az ő tulajdonukat is fenyegető kommunistákat”.¹⁰⁰ A Tanácsköztársasá-

got a felületesen asszimilált zsidók művének tartó felszólalók a proletárdiktatúráért a zsidók „térfoglalása” ellen nem fellépő, dualizmus kori liberális politikát hibáztatták, így ezek a törvényhozók éppen arra voltak a legbüszkébbek a numerus clausus kapcsán, amiért a bírálók elfogadhatatlannak tartották a javaslatot: az antiliberális jellege miatt.¹⁰¹

Haller István kultuszminiszter szerint: „Az a liberalizmus, amely nálunk volt, az egy százrétű köpenyeg volt, melynek fedezete alatt mindent be lehetett ide lopni és mindent ki is lehetett innen vinni. [...] Egynéhány évtizedes liberális politika Magyarországon okozta azt, hogy túl a tengeren kétmillió vérünk van, aki nem tudott a mi élet-halálharcunkban résztvenni. S egyik oka annak, hogy elvesztettük a világháborút, az is, hogy a liberális politika tétlenül nézte, – mert a bálványokhoz nem mert hozzányúlni – hogy folyik ki a vérünk Fiumén keresztül százezer és százezer ember erejében. [...] S kárpótlás volt ezért az a félmillió zsidó, aki liberális védelem alatt Galíciából idejött.”¹⁰² Prohászka Ottokár egyenesen úgy konkludált, hogy „a magyar állam egy világtörténelmi bűnt követett el, mikor ép[p]-

⁹⁷ Schandl Károly 1920. szeptember 16-i felszólalása. *NN*, 336.

⁹⁸ Szabó Miklós: Az 1901-es egyetemi „keresztmozgalom”. (Adalék a magyar szélsőjobboldal előtörténetéhez.). *Történelmi Szemle*, 1970/4. 483–516.

⁹⁹ Zákány Gyula 1920. szeptember 2-i felszólalása. *NN*, 166.

¹⁰⁰ Karsai László: A magyar holokausztt egyes

vitatott kérdései. In: *A Horthy-korszak vitatott kérdései. Konferencia. MTA Székháza, Diszterem, 2020. szeptember 14–15.* Budapest, Kossuth, 2020, 138–139.

¹⁰¹ Ahogy az antiliberalizmussal kapcsolatos aggályokat félresöpörő Schandl Károly kifejezte: „a türelmetlen magyar társadalom előtt [...] azt hirdetjük, hogy intézményesen és törvényes eszközökkel fogjuk megvédeni a magyar faj érdekeit, [...] nem szabad megvárni, hogy e törvényes intézkedéseket félretegyük a liberalizmus szent jelszávéért”. (Schandl Károly 1920. szeptember 16-i felszólalása. *NN*, i. m., 340.)

¹⁰² Haller István 1920. szeptember 21-i felszólalása. *NN*, i. m., 466.

en a liberalizmus cégére alatt [...] megengedte azt a beszüremkedést”, amelynek eredménye úgymond a zsidók 1918–1919-es politikai hatalomátvétele lett.¹⁰³

Dánér Béla, *A zsidókérdés magyarországi megoldása* című 1919-es füzet szerzője szerint „a földmivelő magyar nép nyakára zúdította a le-tűnt liberális korszak a majdnem rablással határos kereskedelmi ösztönrel felruházott zsidó fajt”, és kifejezte, hogy „mindnyájan ellenségei vagyunk annak a liberalizmusnak”. Hibáztatta azokat, akik naiv módon nem vettek tudomást arról, hogy a „szabadság” és „egyenlőség” jelszavai mást jelentenek a magyaroknak és a „zsidóknak”: a szabadságból „zsidó tanszabadság”, a destruktív gondolatok áradása lett. Továbbá: „Az egyenlőség magyar elgondolásában a jobbagyság felszabadításához és a zsidók recepciójához vezetett. Az egyenlőség zsidó elgondolásában a magyar faj pusztulásához, a magyar faj kivándorlásához és a bolsevista zsidó uralomhoz vezetett.”¹⁰⁴ A törvényt pedig valószínű következménye miatt ajánlotta elfogadásra: „A numerus clausus, ha nem is bevallott célja, de én szerintem azt kell hogy eredményezze, hogy a zsidók innen kivándoroljanak”.¹⁰⁵

Milotay István is amellett foglalt állást, hogy a proletárdiktatúra létrejötté visszamenőleg diszkreditálta a liberális elveket: „nem tudom elképzelni a liberalizmusnak nagyobb megcsúfolását, mint ami a prole-

tárdiktatúra formájában történt, a liberalizmus elveivel, mely a legbrutálisabb, legszörnyűbb zsarnokságot zúdította ránk, ugyanazokkal a szellemi erőtenyezőkkel az élén, amelyek nálunk tulajdonkép[en] a liberalizmust is vezették és irányították”.¹⁰⁶ Dinich Vidor szerint a dualizmus kori gazdasági és kulturális térfoglalás után a „zsidók” az 1918–1919-es forradalmak idején kaparintották meg a politikai és gazdasági hatalmat, olyan negatív következményekkel, ami indokolja az „önvédelmi” célból meghozandó numerus clausust.¹⁰⁷

Gömbös Gyula a közelmúlt „egyedüli praktikus és használható részének” azt tartotta, hogy rávilágított arra a „nagy veszedelem”-re, amellyel szemben áll a magyarság. Értelmezésében nemcsak a Tanácsköztársaság, hanem az őszirózsás forradalom „trikolórba öltöztetett bolsevizmusa” mögött is a szabadkőművesség állt, amit a „zsidó világuralmi törekvések” eszközeként írt le Friedrich Wichtl *Világsszabadkőművesség, világforradalom, világköztársaság* című 1919-es füzeté¹⁰⁸ nyomán. (A szabadkőmű-

¹⁰⁶ Milotay István 1920. szeptember 18-i felszólalása. *NN*, i. m., 398.

¹⁰⁷ „Évtizedekkel ezelőtt a zsidóság mindent elkövetett, hogy úgy a politikai, mint a katonai hatalmat kezébe kerítse. Ezt elérte a bolsevizmus alatt és tudjuk, hova juttatta a nemzetet. Tehát csak önvédelmi szempontból cselekszünk akkor, amikor a zsidóság ellen védekezünk.” (Dinich Vidor 1920. szeptember 20-i felszólalása. *NN*, i. m., 358.)

¹⁰⁸ Friedrich Wichtl: *Weltfreimaurerei, Weltrevolution, Weltrepublik*. München, J. F. Lehmanns Verlag, 1919. – Az első világháborúért és az 1917-es bolsevik hatalomátvételért is a szabadkőműveseket felelőssé tevő Wichtl hírhedt munkájának jelentőségéről a szabadkőművesség-ellenes összeesküvéselméletek terjesztésében: Daniel Pipes: *Összeesküvések. A paranoia évezredes története*. Budapest, Agave, 2007, 131., 139., 184.

¹⁰³ Prohászka Ottokár 1920. szeptember 16-i felszólalása. *NN*, i. m., 350.

¹⁰⁴ Dánér Béla 1920. szeptember 20-i felszólalása. *NN*, i. m., 429–430.

¹⁰⁵ Dánér Béla 1920. szeptember 20-i felszólalása. *NN*, i. m., 432.

vesség ellenforradalmi démonizálása vezetett oda, hogy 1920-ban betiltották a szabadkőműves-páholyok magyarországi működését,¹⁰⁹ amit a Tanácsköztársaság egy évvel korábban szintén megtett, hiszen a toleranciát hirdető polgári mozgalom inkompatibilis volt az osztályharcot folytató proletárdiktatúrával.)

Végül Hermann Miksa műegyetemi tanár, a Bethlen-kormány későbbi kereskedelemügyi minisztere is „zsidódiktatúraként” állította be a proletárdiktatúrát, amikor felidézte, hogy a Tanácsköztársaság idején miként terrorizálták a keresztény műegyetemi hallgatókat, így megérti azok bosszúját a fehérterror idején: „én a proletárdiktatúra alatt itt voltam ezekkel a diákokkal és én is átéreztem azokat a keserveket, melyeket ők éreztek. Nap-nap után ki voltak téve a legrettenetesebb szekatúráknak és kegyetlenkedéseknek. Odaállították őket a falhoz, puskát szegeztek nekik, ütötték-verték őket. Ahhoz nem kell statisztika, de tény, hogy a felbujtók, a terrorunk odahozói kivétel nélkül zsidók voltak.”¹¹⁰ A numerus clausust a törvénytelen zsidóverésekkel szemben a törvényes törlesztésnek tekintette, miképp megfogalmazta: „itt van ma a leszámolás ideje”.¹¹¹

Az „úri középosztály” „törvényes” leszámolása a rivális zsidó polgársággal a numerus clausus meghozatalával meg is kezdődött. Már csak a törvényjavaslat nemzetgyűlési vitáját feldolgozva is egyértelmű, hogy arra a politikai elit is elsődlegesen a „zsidóság” visszaszorítását célzó törvényként tekintett, még ha a külpolitikai kényszerek miatt azt igyekeztek leplezni. Így a numerus clausust okkal nevezhetjük zsidótörvénynek, amelyet az 1919-es „zsidódiktatúra” toposzával igyekeztek igazolni. Hogy a Tanácsköztársaság vezetésén belül a „zsidó” rekrutáció felemlegése mennyire nem a zsidók 1918–1919-es szerepvállalásából, hanem az 1919 utáni, a társadalmi javak újraelosztását az antiszemita ideológiával legitimálni akaró politikából adódott – miképp a vörösterrorra adott válaszként beállított fehérterrorban is jelentős szerepet játszott a haszonszerzési motiváció¹¹² –, az jelzi legtisztábban, hogy a Kommunisták Magyarországi Pártjának legradikálisabb híveinek számító rokkant katonákkal kapcsolatos Horthy-kori törvényhozási vitákban fel sem merült, hogy az 1918–1919-es pártszimpátiájuk miatt büntetni kéne őket. Tőlük ugyanis nem volt mit elvenni.

¹⁰⁹ L. Nagy Zsuzsa: *Szabadkőművesség a XX. században*. Budapest, Kossuth, 1977, 44–53.

¹¹⁰ Hermann Miksa 1920. szeptember 16-i felmondása. *NN*, i. m., 355.

¹¹¹ Hermann Miksa 1920. szeptember 16-i felmondása. *NN*, i. m., 356.

¹¹² Lásd: Béla Bodó: *The White Terror. Antisemitic and Political Violence in Hungary, 1919–1921*. London – New York, Routledge, 2019.